

BUXORO AMIRLIGINING MARKAZIY VA MAHALLIY BOSHQARUVI

Ubaydullayeva Shohista Hidoyatillo qizi

Termiz agrotexnologiyalar va innovatsion rivojlanish institute

O`simliklar va qishloq xo`jaligi mahsulotlari

karantini yo`nalishi, 1-bosqich talabasi

Shavqatulloev Do`stmuhammad

Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti talabasi

Anotatsiya: *Davlat tepasiga mutlaq huquqqa ega amir turgan. Butun hokimiyat amalda unga tegishli hisoblangan. Qushbegi bosh vazir hisoblanib, amirlikdagi ijroiya hokimiyati unga tegishli bo`lgan. Davlatning barcha moliyaviy ishlari devonbegi nazorati ostida edi. Amir yoki uning vakolati doirasida tayinlangan mansabdor shaxslar, ya`ni amirning joylardagi vakili, mahalliy boshqaruvchilar hamda beklar davlatning mahalliy boshqaruv organlari hisoblangan. Beklar yuqori tabaqa vakillaridan bo`lib, asosan yirik er egalari orasidan tayinlangan[1].*

Kalit so`zlar: *beklik, biy, eshikog`asi, to`qsabo, miroxo`rlar, qorovulbegi, jevachi, mirzaboshi, chiroqog`asi va navkarlar*

Qoida bo`yicha mansablar qarindoshlik asosida berilgan, ammo shuni alohida ta`kidlash joizki, oddiy fuqaro ham bek bo`lishi yoki aksincha bek oddiy fuqaroga aylanib qolishi mumkinligi o`z navbatida bekklik boshqaruvini mas`uliyatli vazifa ekanligidan dalolat beradi.

Mahalliy boshqaruvni amalga oshirgan beklar ko`p hollarda boshqaruv masalasida markaziy boshqaruv tartibini joriy etishga harakat qilar edilar. SHuning uchun amirlikning ayrim hududlarida vaqti-vaqti bilan mavjud hokimiyatni tan olmaslik holatlari kuzatiladi.

Har qaysi bek o`zining saroyiga, mansab va unvoniga ega bo`lgan. Beklarning ishlarni boshqarish va tashkillashtirish bo`yicha kotiblari bo`lib, hududlardan tushadigan soliq va boshqa majburiy to`lovlarni nazorat qilgan. Xo`jalik ishlarini dasturxonchi deb nomlangan xazinabon boshqargan. Buxoro amirligida bekkliklar huquqiy maqomi bo`yicha bir-biridan farq qilgan. Masalan, Samarqand bekligi nufuzliligi, Qarshi bekligi ko`p hollarda davlat boshlig`i merosxo`ri hokimligi bilan, Chorjo`y bekligi esa urug` davomchilariga, Buxoro bekligi esa qushbegining o`zi tomonidan boshqarilganligi tufayli keng imtiyozlarga ega bo`lgan. Umuman olganda bekkliklarning maqomi ularning davlat va jamiyatga keltiradigan foydasi miqdoriga bog`liq bo`lgan. Beklar asosan rentadan daromad olganlar, chunki ular amirdan hechqanday moyana haqi olmaganlar, o`z navbatida ular aholidan soliq va boshqa majburiy to`lovlarni yig`ish ishlariga boshqosh bo`lganlar. O`z o`rnida beklar amirning amaldorlari sanalib, amir tomonidan farmon asosida tayinlanganlar hamda amirga

hududiy birliklar bo'yicha iqtisodiy, ijtimoiy va siyosiy masalalar yuzasidan hisob berib turganlar. Yuqoridagi xususiyati bilan beklar ilgari, ya'ni xonlik davridagi bek-amir lavozimidan keskin farq qiladi.

Beklik mansabi Buxoro amirligi tomonidan belgilab qo'yilgan "Unvonlar ro'yxati" bo'yicha mansablik unvoni tizimida 9 (to'qqiz) darajadagi unvonlar toifasiga kirgan. Amirlik ma'muriy-hududiy jihatdan 27 ta beklik (viloyat) va 11 tumanga bo'lingan bo'lib, har bir beklik o'z navbatida amlokdorliklarga bo'lingan va bek tomonidan tayinlanadigan, lavozimidan ozod etiladigan amlokdor tomonidan boshqarilgan. Amlokdorliklar esa, bir necha qishloqlardan tashkil topgan, ularni qishloqning yoshi ulug' va tajribali oqsoqollari boshqargan. Har bir amlokdorlik uch asosiy mansabdor, ya'ni mirob, zakotchi va dorug'aboshilar orqali boshqarilgan. Mirob-hududning sug'orish tizimini kuzatish va suvni taqsimlash vazifasini bajargan bo'lsa, zakotchi soliq va yig'implarni nazorat qilib turgan.

Beklik lavozimi meros tariqasida qolmasdan, balki har qanday holatda amir tomonidan almashtirilishi yoki lavozimidan ozod etilishi mumkin bo'lgan. Bek vafot etgan holatlarda uning barcha molmulklari davlat xazinasiga topshirilib, uning merosxo'rlari qolgan merosga nisbatan hech qanday egalik huquqiga ega bo'lmay, balki keyinchalik markaziy boshqaruvda xizmat qilgan. Bekliklarda yuzaga kelib turadigan kelishmovchiliklarni bartaraf etish maqsadida ayrim hududlarni birlashtirish yoki aksincha ajratish holatlari ham bo'lib turgan. Beklik boshqaruvi saroyida ko'plab mansab egalari mavjud bo'lgan.

1890-yillarga kelib Darvoz bekligi ma'muriy-hududiy jihatdan 11 ta amlokdorlikka bo'lingan bo'lib, beklik Darvoza soqchisi Xudoynazar-Otaliqning nevarasi Muhammad Nazarbek tomonidan idora etilgan. U har yili amirga belgilangan tartibda sovg'a-salom qilib turishi lozim edi. Yuqorida ta'kidlanganidek, beklik mahalliy boshqaruvida 5 biy, 5 eshikog'asi, 3 to'qsabo, miroxo'rlar, qorovulbegi, jevachi, mirzaboshi, chiroqog'asi va navkarlar ishtirok etishgan.

Sharqiy Buxoro hududidagi Hisor bekligi mahalliy boshqaruvida amal qilgan ma'muriy tuzilishini tahlil etish barobarida Buxoro amirligidagi mahalliy boshqaruv tizimini o'rganib chiqadigan bo'lsak, ushbu hududda qoidaga binoan bek lavozimini amirning yaqin qarindoshlaridan biri, ya'ni amir Abdulahadning tog'asi Ostonaqulibek egallagan edi. Hisor bekligi Buxoro amirligining eng boy hududlaridan biri va bek amirning yaqin qarindoshi sanalganligi sababli unga o'lim jazosiga mahkum etish huquqi berilgan edi.

Ostonaqulibek ixtiyorida bir qator mansabdor shaxslar bo'lib, bu hududda ham barcha amaldorlar o'zga beklklar kabi mahalliy aholidan yig'iladigan soliqlar hisobiga yashaganlar. Bek tomonidan beriladigan moyana amaldorlar daromadining ma'lum bir qismini tashkil etgan. Ostonaqulibek beklkni o'zining qushbegisi va kata yasovulboshisi orqali boshqargan. Undan tashqari beklkda maxsus devonxona bo'limi mavjud bo'lib,

ushbu bo'lim etti kotib tomonidan idora etilgan. Shu bilan birga, mahalliy boshqaruvda turli vazifalarni bajaruvchi 25 ta yasovul ham ishtirok etgan.

Hisor bekligida boshqaruvni qulay yo'lga solish maqsadida beklilik amlokdorlar tomonidan boshqariladigan 23 ta amlokdorlikka bo'lingan edi. Amlokdorlar bekning qarindoshlaridan tayinlansada, lekin hechqanday moyana haqi olmaganlar. Ular asosan qishloqlardan yig'iladigan daromadlar xisobiga yashar hamda hududdagi aholidan jarimalarni qabul qilib olar edilar. Har bir amlokdor 10 tadan 200 tagacha navkarga ega bo'lib, ular asosan harbiy xizmatni o'tash, bek va amlokdor saroyini qo'riqlash hamda qamoqqa mahkum qilinganlarni nazorat qilib, qamoqxonalarga yuborish vazifasini bajarganlar. Navkarlarning ijtimoiy tarkibi turli-tuman bo'lib, hatto navkarlik xizmatiga ayrim yirik er egalari ham qabul qilingan.

Navkarlarning mansab darajasi ularning mulkiy holatiga qarab belgilangan. Undan tashqari xizmat vazifasini a'lo darajada bajargan navkarlarga bek tomonidan qo'shimcha ravishda ayrim qishloqlardan to'lovlarni qabul qilib olish huquqi berilgan.

Amlokdorliklarda navkarlarning soni bir xil bo'lmagan.

Masalan, Esonxo'ja amlokdorligida 195 ta, Bodroqlida – 90, G'ozimalikda – 80, Qoratog' va Regarda 25 tadan, Xonakida – 24, Sarijo'yda – 18, Sho'rkonda – 13, Dashnobodda – 11, Sariosiyoda – 8, Hisorda – 7 tadan navkar bo'lgan.

Ko'lob va Qorategin bekliliklarida mahalliy boshqaruvga aloqasi bo'lmagan doimiy qurollangan zambarak otuvchi qo'shinlar mavjud edi. Denov va Qo'rg'ontepa bekliliklarida esa, amirning doimiy armiyasi bo'lmay, balki beklar boshqaruvni mahalliy harbiy kuchlarga tayanib amalga oshirganlar. Bekliklarda mahalliy boshqaruv tashkil etishda diniy-huquqiy masalalarni hal etuvchi qozi, rais, muftiy va mirshab kabi amaldorlar ishtirok etganlar. Bekliklar qozilari to'g'ridan-to'g'ri Buxorodan tayinlangan va o'z faoliyatida bekdan mustaqil bo'lganlar. Ular odatda bekning harakatlari haqida maxfiy ravishda Buxoroga xabar berib turganlar. Diniy amaldorlar mamlakatdagi sud hokimiyatini, shuningdek, ta'lim va tarbiya maskanlari bo'lgan madrasalar, boshlang'ich maktablarni, kundalik hayotda katta o'rin tutgan masjidlar va boshqa shu turdagi ijtimoiy muassasalarni o'z nazoratlari ostiga olgan edilar. Shahar jamoat tartibini saqlash mirshablarga topshirilgan. Buxoro shahri mirshabboshisiga birvaqtning o'zida amirlikdagi boshqa barcha shaharlar mirshablari ham bo'ysungan. Hukumatga tegishli vazifalar mirrasas, ya'ni mirshab qo'lida bo'lib u shahar muhofazasining ma'muri hisoblangan. Davlatning mahbuslari uning ixtiyorida bo'lib, amirning shig'ovullari, xudaychilari (udaychilar) o'z ixtiyorlari bilan biror ishni qilmaganlar, faqat amir buyrug'iga bo'ysunganlar. Tarixchi R.Holiqovanning ma'lumotlariga ko'ra, "Buxoro shahri ikki dahaga, dahalarning har biri esa olti jaribga bo'lingan. Har bir dahani dahaboshi boshqargan. Jaribni esa Bobo boshqargan bo'lib, uning mahkamasi Boboxona deyilgan. Uning ixtiyorida faqat tunda ishlaydigan maxsus qo'riqchilar bo'lib, ular shabgardlar deb atalgan.

Shabgardlar (tunda kezuvchi) – fors-tojik tilidan olingan bo‘lib, “shab” – kechqurun, tun va “gard”-kezmoq, kezuvchi ma’nolarini anglatadi”. SHabgardlarning asosiy vazifasi tunda shaharni kezib yurish va barcha shubhali shaxslarni aniqlash bilan bir qatorda ehtiyojsiz ravishda shaharda yurgan shaxslarni ushlab tegishli tartibda chora ko‘rish bo‘lgan. Ushlangan shaxslar dini va ijtimoiy mavqeidan qat’iy nazar, shahar ko‘chalari va hammomlarni tozalash ishlariga jalb qilingan. Buxoro amirligi mahalliy boshqaruvi tizimida o‘ziga xos o‘rinni rais mansabi egallardi. Ushbu amal yarim diniy, yarim tartibotchi usulda bo‘lib, raisning majburiyatiga eng avvalo, aholining yurish-turishi va hulqini nazorat qilish kirgan. Yuqorida ko‘rsatib o‘tilganidek, Buxoro amirligi 11 tumandan tashkil topib, barcha tumanlar Buxoro shahri atrofida joylashgan edi. Bulardan ikki asosiy tuman – Shohrud kanali atrofida bo‘lib, ushbu tumanlarning qolgan 9 tumandan asosiy farqi shunda ediki, 38 tumanlarning ma’muriy markazi mavjud emas edi. Shimoliy Rud va Janubiy Rud tumanlaridan soliq yig‘ish vazifasini Buxoro shahar sadr-rajs xizmatchilari amalga oshirganlar. Qolgan 9 ta tumanni ma’muriy jihatdan tuman qozilari boshqargan. Ko‘pgina tumanlar aholi zich joylashgan tuman markazlarining nomi bilan ham ikkinchi nom sifatida yuritilgan. Masalan, Xarkan Rud yoki G‘ijduvon tumani kabi.

Undan tashqari A.R.Muxamedjanovning ma’lumotlariga qaraganda, Kamat tumani Vobkand, Somejon tumani Rometan deb atalgan. Mahalliy hududlarni boshqarishni amalga oshirish maqsadida va har bir tumanni tashkil etish uchun 80 tadan aholi yashash joylari birlashtirilgan. Keyinchalik esa ushbu tumanlarning aholi yashash joylari soni 120 dan 340 taga oshgan. Amirlikda barcha beklklar ma’muriy markazi bir xil nom bilan atalgan. Aholi yashash joylari sonining ko‘pligiga qarab sharqiy beklklar yuqori mavqega ega bo‘lgan. Masalan, Boljuvonda 1420, Hisorda 1200, Qorateginda 700, Ko‘lobda 635 taga yaqin aholi yashash joylari mavjud edi. Hozirgi Turkmaniston hududidagi beklklarda esa, aholi yashash joylari soni eng kam darajada, ya’ni O‘stida 15, Burdaliqda 14, Kelifda esa 24 tadan aholi yashash joylari bo‘lgan. Buxoro amirligida beklklar va tumanlar ma’muriy-hududiy jihatdan turli xil shaklda bo‘lingan.

Ko‘pgina beklklar bir necha qishloqlardan, amloklardan iborat bo‘lgan. Bir qator tuman va beklklar mavzelarga bo‘lingan. Masalan, Dexnav, Pirmast, Xutfar, O‘sti va boshqa hududlarda. Xususan, Xutfar tumanidagi mavzelarga kiruvchi bir qator qishloqlar mavjud bo‘lgan. SHu bilan birga, u yoki bu tuman va viloyatning hududi amlok, mavze, guzar va masjid deb atalgan. Har bir mavze 10 dan ortiq masjid deb nomlangan hududiy birliklardan iborat bo‘lgan. Karki bekligi bir necha mavzedan iborat bo‘lgan bo‘lsa ham, lekin ular bekcha deb nomlangan hududiy birliklardan tashkil topgan. Nurato bekligi guzarlarga, guzarlar esa qishloqlarga bo‘lingan. Shu bilan bir qatorda, Qorategin bekligi rabovlarga bo‘lingan, ular esa mavze va qishloqlardan iborat bo‘lgan. SHo‘g‘non va Ro‘shon bekligi hududlari oqsoqolliklarga bo‘lingan. Undan tashqari Boljuvon bekligining 60 dan ortiq, Qorategin bekligining 30 dan ortiq,

Ko'lob bekligining 22 dan ortiq aholi yashash joylari daha deb nomlangan hududiy birliklardan iborat bo'lgan. Undan tashqari muallif mamlakat ma'muriy birlashmalar – viloyatlar, tumanlar va qishloqlarga bo'linishini hamda ma'muriy amaldorlar – beklar, amlokдорlar, oqsoqollar deb atalishini ham ta'kidlab o'tadi. Yana “Islom odatiga ko'ra har bir beklilikda raislar va unga itoat etuvchilar mavjud edi. Moliyaviy bo'lim esa zakotchilar – markaziy va mahalliy soliq yig'uvchilar tomonidan boshqarilardi. Har qaysi beklilik o'zining sud apparatiga ega bo'lib, u bosh qozi va unga bo'ysunuvchi qozilardan, shuningdek muftidan iborat edi. Hamma idoralar amir nazorati ostida edi”, - deb ta'kidlaydi. Angliyalik olim Meri Xoldsvort Buxoro amirligining siyosiy ahvoli, markaziy va mahalliy boshqaruv masalalariga alohida to'xtaladi. M.Xoldsvort “Buxoro va Qo'qonda amirlik yoki xonlik bekliliklardan iborat bo'lib, ular viloyatlar deb nomlangan hamda xon yoki amir oilasi bilan qarindosh hokimlar yoki beklar tomonidan boshqarilardi. Viloyatlar Buxoroda tumanlarga, Qo'qonda esa bekliliklarga bo'linib, har qaysisi mahalliy hukmdor oilalaridan chiqqan beklar qo'l ostida edi. Oqsoqol yoki miroblar mahalliy amaldorlar bo'lib, ular ijro etuvchi shaxs edilar”.

Yana bir ingliz olimi G.Uiler Buxoro amirligida markaziy va mahalliy boshqaruv masalalariga oid quyidagi ma'lumotlarni beradi:

“Buxoro amirligining ma'muriy tizimi temuriylar va abbosiy xalifalik qo'l ostida bo'lgan Movarounnahrning eron-arab ma'muriyatidan meros qolgan”. G.Uiler ma'muriy boshqaruv masalasida boshqaruv oddiy va erkin bo'lib, ko'proq soliq va o'lponlar undirishga asoslangan edi, - deb ma'lumot beradi.

Buxoro amirligining markaziy va mahalliy boshqaruv idoralari o'rtasida muayyan tizim amal qilib, vakolat va vazifalar doirasi aniq belgilangan bo'lgan. Amirlikning turli hududlarida mahalliy boshqaruv o'zini-o'zi boshqarish tartibida amalga oshirilgan.

Boshqaruvda asosiy yo'nalishlar bo'yicha mansabdor shaxslarning o'zga faoliyatga aralashishiga yo'l qo'yilmagan. Millatidan qat'iy nazar barcha fuqarolar davlat boshqaruvida ishtirok eta olgan.

Mahalliy boshqaruvda ham markaziy boshqaruv singari muayyan tizimga asoslanilgan. Mahalliy boshqaruvdagi o'zini-o'zi boshqarish amaliyotidan bugungi kunda tarixiy amaliyot sifatida foydalanish muhim ahamiyatga ega.

FOYDALANGAN ADABIYOTLAR:

1. Шодиев Ж.М. Бухоро амирлиги давлатчилигининг ривожланиши. –Тошкент: 2010. –Б.34